

---

## Halvsmält om politisk retorik

Charlotta Wolff, *Noble conceptions of politics in eighteenth-century Sweden (ca 1740–1790)*, Studia Fennica Historica 15, 136 s., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2008.

---

Charlotta Wolffs lilla bok är sprungen ur ett forskningsprojekt lett av Pasi Ihalainen rörande begreppsbildning kring nationella, kulturella och politiska identiteter i Nordvästeuropa omkring 1750–1800. Charlotta Wolffs bidrag handlar om den svenska adelns politisk-begreppsliga föreställningsvärld från mitten av frihetstiden till slutet av Gustav III:s regering. Det främsta syftet är inte att kartlägga utvalda nyckelbegrepp, utan att studera de ståndsbundna identiteternas omvandling under 1700-talets andra hälft (s. 19).

Boken består av fyra undersökningar. I den första undersöker Wolff hur adeln uppfattade de idémässiga grunderna till frihetstidens statskick. Hon förbinder det främst med *monarchia mixta*-begreppet men konstaterar att det rådde en stor och med tiden ökande diskrepans mellan kungens höghet i retorik och i politisk praktik. I den andra undersökningen studerar hon det centrala begreppet *frihet* och hur det förstods av adeln. Hon gör här kopplingar till den romerska republikens retoriska arsenal. Den tredje delstudien handlar om medborgarbegreppet och hur adeln sammankopplade det med aristokratiska och/eller civistiska dygder. I den fjärde undersökningen flyttas brännpunkten mot gustaviansk tid och den politiska och retoriska kampen mellan konungamakt och aristokrati. Inte minst får Anjalaupproret stort utrymme. Den mestadels adliga officerskåren gjorde sig här till språkrör för grupper och intressen långt bortom de egna korporativa fördelarna, och Wolff beskriver hur en mer inkluderande, mindre ståndsbunden politisk retorik växte fram, inte minst i oppositionen mot konungamakten.

Wolff är väl förtrogen med både äldre (oftast) forskning om frihetstida statsrätt och nyare forskning om politisk retorik. Den statsrättsliga litteraturen – där Fredrik Lagerroth ännu är det dominerande namnet – kan vara teoretiskt invecklad; inte sällan har den också förhållit sig till sin samtids politik och gärna vacklat mellan en realistisk och en idealistisk syn på rättshistorien. Wolff uppvisar likvisst en god förståelse för snårigheterna i litteraturen. Än djupare är kanske hennes förtrogenhet med den nyare begreppshistorien. Framför allt ligger dock hennes styrka i ambitionen att kombinera dessa bägge forskningsriktningar och att läsa den äldre litteraturen och se på de klassiska problemen med nya ögon. Ett annat innovativt grepp för en begreppshistorisk undersökning är att hon ägnar stor uppmärksamhet åt enskild korrespondens mellan adelsmän. Motivet är att politikerna i privatbrev kan förmodas ha uttryckt sig med mindre vaksamhet i politiska ämnen än vad de tillät sig i offentliga sammanhang.

Just p.g.a. Wolffs uppenbart stora beläsenhet och goda insikter i 1700-talets politik framstår denna bok emellertid som något av ett hastverk. Efter en intresseväckande inledning gör hon sig i själva undersökningarna skyldig till en lång rad övertolkningar och missförstånd som allvarligt stör läsningen. Ofta tycks hon vara på rätt väg i sin analys, men snubblar sedan på en lång rad oväsentliga fakta längs vägen. Hennes iver att presentera nya tolkningar gör att argumentationen ofta drivs alltför långt. Här kan bara ett fåtal exempel diskuteras.

Tidigt hävdar Wolff att monarkin i sig sågs med misstro under frihetstiden – ”strictly speaking, even monarchy in itself was a suspicious form of government” (s. 34). Uttalandet är en provokativ och därför intressant tes. Av det skälet hade det också varit önskvärt att på något sätt få se den belagd. I stället stannar det vid ett postulat kringgärdat av flera missförstånd. I det stycke som föregått berör hon konungens rättsliga oansvarighet och, som hon säger, hans *de facto*-utövande av en auktoritet som han *de jure* saknade. Men i frihetstidens konstitutionella dokument var det tvärtom så att konungen *de jure* ensam utövade regeringsmakten, medan den *de facto* kom att ligga hos rådet och riksdagen. Exempelvis den lagstiftande makt som riksdagen i realiteten kom att utöva fanns i regeringsformen bara uttryckt som en ständernas immunitet. På papperet var konungen ensam lagstiftare.

Som framgår av Lennart Thanners noggranna studier av statsvälvningarna efter Karl XII:s död var monarkins avskaffande aldrig något som överhuvudtaget övervägdes. Av dessa och flera andra skäl är det därför fel att, som Wolff, konkludera att Sverige hade ”a weak monarchy” under frihetstiden (s. 121). *Monarken* var svag, men inte monarkin, vilket är en väsentlig skillnad. Monarkin besatt en bred legitimitet som inget annat statskick kunde komma i närheten av. Den officiella retorikens betonande av konungen som maktägande subjekt gjorde det också svårt för andra institutioner – rådet och riksdagen – att framträda som legitima statsorgan (vilket åtminstone ständerna aldrig var i en rättsfundamentalistisk mening). Och var det något som i all synnerhet saknade legitimitet så var det adelns korporativa anspråk att vara den ledande politiska kraften i riket. Medvetenheten om detta gjorde att även ridderskapet värnade konungamaktens symboliska höghet.

Det som sagts ovan är tolkningsfrågor där det kan finnas (och i samtiden fanns) olika uppfattningar, men Wolff gör sig också skyldig till rena sakfel i centrala frågor. Bl.a. skriver hon om Adolf Fredrik att han ”regarded the royal task that had been given to him by a succession of coincidences as a choice of God, a view that was not far from traditional European theocracy but not very compatible with the extensive power of the Estates” (s. 37). Den anakronistiska användningen av termen teokrati känns malplacerad i en begreppshistorisk studie av det slag Wolff vill göra, men även bortsett från det bygger resonemanget på ett missförstånd av denna inte helt obetydliga fråga. Den åsikt som Adolf Fredrik uttryckte i ett öppet brev stod på intet sätt i opposition mot antagen doktrin – en sådan oförsiktighet hade kungen

naturligtvis aldrig kunnat tillåta sig. Wolff har inte själv studerat det aktuella dokumentet utan tolkar det efter Carl Gustaf Malmströms referat, som i och för sig borde ha gett tillräcklig ledning för en annan slutsats. I brevet talar Adolf Fredrik om försynen som placerat honom på tronen, och om den spira som ”Gud och Riksens Ständers fria wal mig anförtrott”. I själva verket anslöt han till en lärosats som fastslagits av den ständerkommission som dömde över den rojalistiske upprorsmannen Abraham Dahlén år 1723. Den ”werldzliga Öfwerheten är och bör hållas för en Guds skickelse”, framhölls då, men den hade sitt ”wælde medelbart genom dem, som honom updragit macht och wäld öfwer sig at råda och regera”, nämligen folket som gjort sitt val förmedlat genom riksdagen. Denna ofta upprepade förklaring – att överheten hade sin makt av Gud, men medelbart genom folket – var en alltigenom naturrättslig lärosats som var periodens vanliga och snillrika sätt att både tillfredsställa religionens bud och de nya kontraktsrättsliga kraven. I denna fråga stod Adolf Fredriks inlaga därför inte i opposition till ständernas uppfattning. Tvärtom torde han mycket medvetet ha anknutit till den förklaring som ständerna antagit som sin och som ordagrant citerades i *En Ärlig Svensk* vid ungefär samma tid (häfte 46).

För övrigt vilar hela avsnittet kring detta resonemang i hög grad på Malmströms skildring, och Wolff tillför inte mycket nytt till forskningsläget. Egenomligt nog förlitar hon sig också på den första upplagan av Malmströms verk. Särskilt de tidigare delarna genomgick ganska betydande förändringar till den tjugofem år yngre andra upplagan och korrigeringarna i enskildheter är genomgående. Den första upplagan kan därför inte sägas vara representativ för Malmströms mogna uppfattning.

Wolff understryker (s. 21) att ett av hennes syften är att påvisa den starka kopplingen mellan svensk debatt och europeisk idétradition, inte minst romersk och fransk. Det är varken en kontroversiell eller orimlig målsättning, men bevisföringen utgörs mestadels av lösa associationer mellan en del utländsk forskning och det svenska källmaterial hon själv bearbetat. Med detta tillvägagångssätt kan hon inte göra mer än högst allmänna iakttagelser, och några direkta påverkningar belägger hon strängt taget aldrig empiriskt. De generella analogierna har ibland sitt värde, inte minst som idégivare till annan forskning, men de påverkar samtidigt Wolffs slutsatser på ett mindre lyckat vis. Mycket av hennes källtolkning är beroende av läsningen av utländsk litteratur, vars omdömen överförs utan egentlig prövning på det svenska materialet. Det är inte alltid obilliga parallelliseringar, men metodiskt innebär det i bästa fall att hon fastslår hellre än bevisar sina teser. I värsta fall leder det till att hon redan på förhand låser sig vid en tolkning som har svag bärighet i empirin.

Ett sådant exempel rör nationsbegreppet. Wolff driver här en tes med otillräckligt underbyggd evidens. I ett sammanhang använder hon ett tal av Fredrik Axel von Fersen för att leda i bevis att begreppet *folk* stod i motsats-

ställning till begreppet *nation*, som sägs ha haft långt mer radikala konnotationer. Wolff menar att begreppen var antonymer och att Fersen uttryckte en dikotomi där folket betecknade passiva och undertryckta undersåtar medan nationen avsåg aktiva och fria medborgare. Visserligen framhåller hon att Fersen på andra ställen i samma tal använder ”folk” i sammanställningar med samma radikala innebörd:

In Fersen's speech, the nation seems to have a greater conceptual plenitude than only 'people', which is not an explicit synonym for the nation, although Fersen uses terms like "Free Peoples" (*Fria Folckslag*) and "As a Free People they have a Fatherland" earlier in the same speech. Anyway, we have a rather early and interesting association between the concept of 'nation' and liberty. [s. 62]

Wolff handskas här mycket lättvindigt med bevisföringen. Enskilda och dunkla belägg ges överdriven räckvidd och källmaterialets motsägelser antas försvinna bara de lyfts fram. Trots att Wolff själv anför utsagor som direkt talar emot hennes uppfattning vidhåller hon sin första tolkning. Inte nog med det: denna mycket bristfälliga evidens blir sedan underlag för den fortsatta bevisningen. Bara några sidor senare har den svaga tesen blivit ett fastslaget faktum: "there were no equal signs between 'nation' and 'people'" (s. 65). (På samma ställe hävdar hon däremot att *nation* ofta syftade på *riket*, vilket är ett mycket anmärkningsvärt påstående som gärna hade fått styrkas empiriskt. Det enda exempel hon anför i en not stöder inte hennes tolkning.)

På ett tilltvingat sätt vill Wolff leda i bevis att nationsbegreppet genomgick en radikaliserings och under olika perioder syftade på olika grupper i samhället – vanligen dem som var politiskt aktiva eller dem som man själv solidariserade med. I själva verket hade nationsbegreppet i de stora europeiska språken en lexikalisk betydelse som sammanföll med den latinska och var synonym med 'folk' eller 'folkslag'. Detta hade Wolff enkelt kunnat kontrollera mot några stora begreppshistoriska verk (Kemiläinen, Brunner/Conze/Koselleck, Lindberg), samtida utländska källor (Zedlers lexikon, den stora franska encyklopedin, *Encyclopaedia Britannica*) eller inhemska svenska ordböcker (Swedberg, Sahlstedt, Werner). Tvärtemot att avspegla det europeiska normalbruket antyder Wolff att nationsbegreppet mycket sent skall ha antagit denna form i svenskan: "At the Diet of 1769 both concepts, 'people' and 'nation', were already [!] used in parallel and almost as synonyms" (s. 67 f.).

Det råder ingen tvekan om att *nation* och *folk* sedan länge var synonyma begrepp och inget av de exempel Wolff anför jävar denna uppfattning. Detta hindrar i och för sig inte att en del av de iakttagelser hon i övrigt gör om begrepps användningen kan vara riktiga. Hon hade dock fått lödigare resultat om hon gått ockhamskt tillväga och i stället för att mystifiera begreppstolkningen utgått från etablerad kunskap. Då hade mödan kunnat ägnas åt

att söka begreppsliga meningsglidningar hellre än åt att förfäktat uppenbara felaktigheter.<sup>1</sup>

I sammanhanget diskuterar Wolff också hur begreppet *medborgare* allt mer kom att ersätta begreppet *undersåtar* i den politiska retoriken. Detta var helt visst en tydlig förändring som ägde rum, men eftersom Wolff inte tar tillräcklig hänsyn till språkbrukets variationer i skiftande kontexter förlorar hennes slutsatser i övertygelse. Hon exemplifierar det förändrade språkbruket med att kanslipresidenten Carl Gyllenborg 1742 talade om ”at bibehålla Des trogna undersåtare wid deras Fri- och Rättigheter”, medan hans efterträdare Carl Gustaf Tessin tio år senare talade om ”mine Medborgares frihet” (s. 66). I Gyllenborgs tal är det emellertid inte han själv som yttrar sig utan kungen – detta signaleras redan i bruket av pronomen. Åtminstone sedan Karl XI:s tid lästes trontalen alltid upp av rikskanslern, sedermera kanslipresidenten, och det var otänkbart att kungen skulle tala om sina undersåtar som medborgare. Det var däremot naturligt att Tessin använde begreppet medborgare eftersom han adresserade kungen å sina medbröders vägnar. Den undersåttliga relationen var vertikal, den medborgerliga horisontell. Otvivelaktigt förändrades begreppsanvändningen under seklet, men en riktig analys måste beakta både synkrona och diakrona omständigheter. Den kan inte, som i den anförda diskussionen, stanna vid själva begreppet utan måste också se till sammanhanget. Gustav III önskade förvisso en gång vara den förste medborgaren ibland ett fritt folk, men det var då frågan om en uttalat retorisk figur. Språkbruket skulle aldrig ha tillåtits i ett rättsligt bindande sammanhang.

Exempel av dessa slag kunde mångfaldigas. Det går inte att frigöra sig från intrycket att arbetet bedrivits med viss brådska, och delar av skildringen skvallrar om att Wolff kan långt bättre. Till bedömningen av boken måste fogas att eftersom den är skriven på engelska och med avsikt riktad till en utländsk publik med begränsad kännedom om Sveriges konstitutionella historia, måste även en hel del handbokskunskap meddelas. Det är i dessa avsnitt Wolff främst visar sin kapacitet. Som inledningsvis sagts uppvisar hon en god förståelse för komplicerade statsrättsliga sammanhang. Svagheterna ligger i de avsnitt där hon vill presentera nya resultat. Idéerna är inte tillräckligt djupa och originella för att uppväga bristerna i tolkning och empiri. Boken känns som en mycket lovande arbetsrapport, men den har alltför många brister för att få bestående värde. Eftersom förmågan synbarligen finns är min förhoppning att Wolff också skall finna tiden att utveckla detta försök till ett gedignare arbete med mer övertygande kraft.

*Jonas Nordin*

<sup>1</sup> Bo Lindberg har exempelvis talat om en ”representativ” användning av nationsbegreppet på ett sätt som ytligt påminner om men i grunden är något annat än det Wolff hävdar – bl.a. existerade, som Lindberg ser det, ingen motsatsställning mellan *folk* och *nation*. Wolffs material hade dock med fördel kunnat användas för att kvalificera Lindbergs utsaga. Jfr Bo Lindberg, *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige* (Stockholm 2006), s. 136.